

EESTIMAA RÜÜTELKOND

RÜÜTELKONNA PEAMEHED
JAMAANÕUNIKUD

EESTIMAA RÜÜTELKOND

RÜÜTELKONNA PEAMEHED
JAMAANÕUNIKUD

Ajalooline ülevaade: parun Wilhelm Wrangell
Eestimaa rüütelkonna endine esimees,
Eesti Vabariigi Saksa Kulturomavalitsuse endine president,
Eesti Vabariigi Riiginõukogu endine liige

Pildiosa: Georg von Krusenstjern
Eestimaa rüütelkonna genealoog ja nõukogu liige

Originaali tiitel:

Die Estländische Ritterschaft ihre Ritterschaftshauptmänner und Landräte
Geschichtlicher Teil von WILHELM BARON VON WRANGELL ehem. Vorsitzender
der Estländischen Ritterschaft, ehem. Präsident der deutschen Kulturverwaltung in
Estland, ehem. Mitglied des Staatsrates der Republik Estland
Bildteil von GEORG VON KRUSENSTJERN
Genealogie der Estländischen Ritterschaft und Glied des Beirates 1967
Verlag C. A. Starke • Limburg/Lahn in Verlagsgemeinschaft mit Harry v. Hofmann
Verlag Hamburg

Ajalooline ülevaade

Tõlkinud Tea Vassiljeva

Toimetanud Ivika Arumäe

Keeletoimetanud Piret Pihlak

Pildiosa

Tõlkinud Ivika Arumäe

Toimetanud Piret Ruustal

Registri koostanud vabahärra Thomas von Dellingshausen

Kujundanud Kaspar Ehlvest

Küljendanud Erje Hakman

Esikaanel Eestimaa rüütelkonna hoone fassaad. Foto: Kaspar Ehlvest

Raamat on valminud koostöös Henning von Wistinghauseniga

© 1967 C. A. Starke Verlag, Limburg an der Lahn

Tõlge eesti keelde © Tea Vassiljeva ja kirjastus Argo, 2019

ISBN 978-9949-688-09-8

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

Pühendatud esivanemate mälestusele

SISUKORD

Saateks	9
Sissejuhatus	11
Eessõna. Eestimaa rüütelkonna ajaloost	13
Taani aeg (1219–1346)	15
Orduaeg (1346–1561)	24
Rootsi aeg (1561–1710)	33
Vene aeg (1710–1918). Õiguslikud arengud	50
Talurahvaseadused. Esimene faas 1795–1839	72
Talurahvaseadused. Teine faas 1840–1856	97
Rahvusluse esiletõus	103
Venestamine	119
Rüütelkonna ühiskondliku struktuuri areng	126
Eestimaa rüütelkonna viimased aastakümned	136
Eestimaa rüütelkonna lõpp	144
Järelsõna	158
Allikaviited	159
Kasutatud kirjandus	166
Postskriptum	174
Pildiosa	177
Isikunimede register	374

TAANI AEG¹

(1219–1346)

Taani kuningate pretensioonid Läänemere idakalda suhtes ulatuvad tagasi 11. sajandisse. Alates kuningas Knut Suurest (1016–1035) oli nende tiitlis kasutusel täiend *dux Ehstoniae*. Järgnevail aastail leiame teateid nii mõnestki taanlaste ettevõtmisest Eestimaa rannikul (Saaremaal ja sellest põhja poole jäävatel aladel), aga ka Rootsi väikekuningate samalaadsest tegevusest ning Eesti rannaelanike vastupidises suunas kulgenud rüüsteretkedest Rootsi. Ilmselt oli neil sajandeil tegu Läänemere-äärsete alade elanike ettevõtmistega, mis samamoodi nagu tollaegsed viikingiretked kujutasid endast kummalist segu piraatlusest ja kaugkaubandusest. Ka on teada, et 13. sajandi algul üritasid taanlased Saaremaal ja rootslased Läänemaal kanda kinnitada, kuid ei suutnud siiski pikemalt pidama jääda. Oli selge, et Läänemere ääres elavaid sõjakaid hõime ei saanud niiviisi alistada: selleks oli vaja hästi organiseeritud jõudu. Nagu teada, tegid sellesama alistamisega, mis tollaegse arusaama järgi tähendas nii ristiusustamist kui ka koloniseerimist linnade ja linnuste ehitamisega, Daugava suudmest lähtudes algust saksa vaimulikud, kelle tähtsaim esindaja oli Liivimaa piiskop Albert, kes sai selleks võimaluse tänu asjaolule, et Püha Tool Roomas kuulutas Liivimaa sõjakäigud ristsõjaks. Neid ulatuslikke ristsõdu kirjeldas põhjalikult kroonik Henrik² ning eelkõige tema käsitlest ilmneb, kui tähtis oli kogu ürituse puhul Lübeckist lähtuv lisavägedega varustamine. Nimelt võtsid ristsõdijad ja palverändurid tavaliselt kohustuse osaleda ainult ühes või paaris ristiretkes, mistõttu tuli ikka ja jälle uusi võitlejaid leida ning neid meritsi Lübeckist Riiga toimetada. Aastal 1218 arvas piiskop Albert, et on suures hädas, kuna konkurent Bremeni piiskop oli sulgenud lähtesadama Lübecki, ning pöördus seetõttu 1218. aasta juunis Schleswigi toimunud riigipäeval abipalvega Taani kuninga Valdemar II poole. Palvele tuldi kohe vastu, ning kui ka paavst Honorius III taanlastele ristiretkeks loa andis ning oma erilise huvi märgiks neile punasel taustal olevat valget risti kujutava sõjalipu³ läkitas, kogus kuningas Valdemar kokku ristsõdijate armee, mis oli värvatud peamiselt tema valdustes olevatest saksa provintsidest, aga ka sellega pürnevatelt Alam-Saksi aladelt, see tähendab piirkondadest, mille elanikkond oli palju arvukam kui Taanis endas. Selle armeeaga purjetas kuningas 1219. aasta juunis Eestimaa põhjarannikule, vallutas eestlaste linnuse Lyndanise ning rajas Toompea linnuse, mille kaitse all umbes 20 aastat hiljem hakkas kujunema Tallinna linn. Kolm päeva pärast taanlaste maabumist kogusid ümbruskonna eestlased kokku suure väe ning Toompea

jalamil toimus otsustav lahing, mis lõppes taanlaste võiduga. Legendi järgi said juba taanduvad taanlased uut julgustust taevast alla langenud sõjalipust, Dannebrogist, ning saavutasid tänu sellele imele võidu. Nagu eespool mainitud, oli lipp paavst Honorius III kingitus. Veel tänapäevalgi kujutab Taani rahvuslipp valget risti punasel taustal. Õige pea selgus, et kuningas Valdemari ettevõtlikust meelest ei piisanud kaugete kolooniate hoidmiseks, ning juba järgnevail aastail algasid Taani vägede ja Riiast tulnud saksa ristsõdijate sõjalised kokkupõrked, millesse vahendajana sekkus ka paavst, saavutades ühevõrra veriste ja segaste konfliktide järel kompromissi Stensby rahulepinguga (1238), mille kohaselt jäid Harju- ja Virumaa ühes sealse peamise linnuse ja kaubalinna Tallinnaga Taani kuninga omandiks.

Juba enne seda oli aga terve hulk ristsõdijaid lasknud endale Eestimaal maad läänistada: vastutasuks sõjaliste kohustuste eest saadi õigus koguda andamit Taani valdustes olevatelt teatud küladelt. Andamit tuli kord või kaks aastas ise kogumas käia, muul ajal elati ilmselt taanlaste linnustes, täpsemini Tallinnas, Rakveres ja Narvas, või võeti osa ristiretkedest. Maa tegelik koloniseerimine toimus üksnes aegapidi ja seoses muutuvate võimusuhetega. Taani kuningate vasallidest moodustus esialgu Harju-Viru rüütelkond, mis Järvamaa ja Läänemaa liitudes laienes 16. sajandi lõpus Eestimaa rüütelkonnaks.

Harju-Viru rüütelkond leiab esmakordset mainimist aastast 1252 pärinevas ürikus, millega Taani kuningas Christoffer I kinnitab oma Tallinna (Harjumaa) ja Rakvere (Virumaa) vasallidele nende mõisate omandit lääniõiguse järgi, kõnetades neid sõnadega „*universitati vestrae notum facimus ...*“.⁴ 1259. aastal mainitakse rüütelkonda veel kahes ürikus, neist esimeses ütlevad Taani kuninga Harju- ja Virumaa vasallid enda kohta „*universitas vasallorum regis, per Estoniam constituta*“ ning esitavad kuningale kinnitamiseks Tallinna piiskopiga kiriku maksukorralduse kohta sõlmitud kokkuleppe; kuninga kinnitust sisaldas ürikus omakorda nimetatakse vasalkonda sõnaga „*communitas*“. Kui nendest kolmest ürikust nähtubki ilma igasuguse kahtluseta, et Taani kuninga Eestimaa vasallid esinesid juba toona ühtse tervikuna ja lääniisand pöördus nende kui kollektiivi poole, siis on ometi avaldatud kahtlust, kas neis ürikuis ja järgnevail aastakümneil koostatud sarnastes dokumentides on ikka mõeldud juba väljakujunenud aadliühendust või tulid vasallid kokku üksnes konkreetse vajaduse korral ühiste huvide kaitseks. Igasugune kahtlus korporatiivse ühenduse olemasolus peab aga kaduma rüütelkonna pitseri kasutamise, mida mainitakse esimest korda aastal 1284. Sellel on kujutatud vapp, mida Eestimaa rüütelkond kasutas kuni likvideerimiseni aastal 1920: kolm (sinist) sammuvat leopardi (kuldse taustal).

Harju- ja Virumaa kirjust ja verisest ajaloost enne seda, kui aastal 1238 sõlmiti Stensby leping, millega need maad lõplikult Taani krooni omandiks kuulutati, tuleb aga järeldada, et sealsed vasallid pidid juba noil segastel aegadel ühinenud

olema ja üheskoos tegutsema, mis sai olla võimalik ka päris primitiivse organisatsiooni olemasolul. Olgu siinkohal vaid mainitud, et aastal 1233 lõi paavsti legaadi vastu mässav Mõõgavendade ordu maha kõik Toompeal viibinud vasallid – see on mõistetav üksnes juhul, kui viimased *in corpore* legaadi otsusele allusid. Pealegi on põhjust märkida, et Virumaal vahetus 1219. ja 1238. aasta vahele jääva pea kahekümne aasta jooksul lääniisand koguni kaheteistkümnel korral, nimelt kuulus võim kordamööda Taanile, Mõõgavendade ordule ja paavstile, ning saksa võimu järjepidevus sai – ükskõik millise lääniisanda all – püsima jääda üksnes tänu vasallide ühisele poliitikale. Harju-Viru rüütelkonna tegelik teke tuleb seega dateerida juba Taani ülemvõimu esimestesse aastatesse.⁵

Kui eespool oli juttu saksa võimust, siis rõhutamaks asjaolu, et ka Taani kuningate ajal koosnes Eestimaa vasalkond valdavalt osas sakslastest. „Taani hindamisraamatu“ („Liber Census Daniae“), aastal 1241 koostatud Eestimaa vanima maaloendi Eestimaa nimistus nimepidi loetletud 114 Harju-Viru vasallist olid ainult 10 taanlased ja 5 eestlased.⁶ Esimesed olid peamiselt Taani kuninga kõrged ametnikud, kellest üksnes vähesed pidevalt Eestimaal viibisid ja siinsetest valdustest küllap peagi loobusid. Üksikud eestlastest vasallid aga saksastusid õige pea.

Alguses moodustasid Harjumaa ja Virumaa vasallid kaks eraldi rüütelkonda kahe rüütelkonna peamehega. Ajaloolise arengu erinevuse tõttu kuni aastani 1238 on see pikematagi mõistetav.⁷ Ühtesulamine toimus aga ilmselt juba üsna pea, ehkki nimetatud algusaja jäänused on tõendatavad veel kuni 17. sajandini.⁸

Igatahes käsitleb Taani kuningas Christoffer I ülalmainitud 1252. aasta ürikus Harju- ja Virumaa vasalle juba kui ühtse lääniõigusega terviklikku rühma. See õigus sai Harju-Viru vasallide seaduskoguna, nn Valdemar-Eriku lääniõigusena, kirjalikult fikseeritud aastal 1315 ning vastas valdavalt Saksi õiguspeegli normidele, kuna vasallid, niipalju kui nende päritolu on võimalik kindlaks teha või vähemalt oletada, pärinesid peamiselt Alam-Saksimaalt ja Taani saksa-keelsetest provintsidest, kus kehtis samuti alamsaksi õigus.⁹ Harju-Viru lääniõigus erines siiski teatud osas Saksi peeglist, mis on seletatav sellega, et Taanis asuv lääniisand oli oma Eestimaa vasallidest kaugel. Nii kehtis Eestimaal lääniuuenduse tähtajana mitte põhimõtte „aasta ja päeva jooksul“, st üks aasta ja kuus nädalat, vaid lääniisanda isiku vahetudes anti aega kolm aastat.¹⁰ Lisaks toimus surnud vasalli pärijate lääniuuendus alles siis, kui nood olid „oma aastad täis saanud“, st 12aastaseks saanud, ilma et lääniisand oleks vahepealsel ajal lääni kasutanud, nagu see saksi õiguse järgi tavaks oli.¹¹

Säärased erinevused ei teeninud mitte üksnes vasallide, vaid ka lääniisanda huve, sest isand ei saanud ju seda rahutut ja tihti välisvaenlastest ohustatud maad inimestest tühjaks jätta – vasallid kujutasid endast kuninga ainsat kohapealset sõjalist jõudu. Üleüldse ei tohi unustada, et Taani oli selleks ajaks kaotanud suurriikliku positsiooni, mida oli omanud Valdemar II ajal Eestimaa misjoneerimise

etapil. Kauge Eestimaa oli Taani kroonile muutunud vähehuvitavaks maalapiks, mille omamise garantiiks oli üksnes sealsete vasallide sõjaline võimekus. Nood olid küllap sellest asjaolust ka teadlikud, pealegi veresidemete ja ühiste huvide tõttu omavahel tihedasti seotud, ning tegid kõik selleks, et neile nii sobivaid poliitilisi tingimusi säilitada.

Vasalkonna struktuuri kohta on põhjalikuma dokumentaalse materjali puudumise tõttu teada vähe. Kindlasti oli oluline aga alates aastast 1282 teada olev maanõukogu. Selle kogu liikmeid nimetati sõnadega *jurati regni, consules terrae* või *consiliarii regis Danorum in Estonia* ja nad määras vasallide hulgast ametisse kuningas. Nõunikke oli alguses kaksteist, hiljem nende arv kõikus ning aastal 1346 tegutseb ühel ajal koguni 17 maanõunikku. Sealte edasi jäi kuni rüütelkonna likvideerimiseni püsima arv kaksteist, sealjuures veel 17. sajandi alguses rõhutati otsesõnu, et valida tuleb kuus nõunikku Harju- ja kuus Virumaalt.¹² Alles aastal 1627 on nimetatud esimest Läänemaalt valitud maanõunikku, kelleks oli Heinrich Fahrensbach Päädeva mõisast.¹³ Maanõukogu tegutses Eestimaa teise ja kõrgeima astme kohtuna. Juba selles varases staadiumis oli apelleerimine väljapoole oma maad keelatud. Rüütlikohtu eesistuja oli Taani asehaldur (kuberner), otsuseid langetasid aga maanõunikud. Peale kohtufunktsiooni kuulus maanõukogule aga juba aastal 1282 ka halduspädevus ning topeltrolli kõrgema astme kohtu (ülemmaakohus) ja poliitilise instantsina (maanõunike kolleegium) säilitas ta läbi kõigi võimuvahetuste kuni 1889. aasta justiitsreformini. Taani-aegsetes privileegide kinnitamise ürikutes leiab aga nimetamist ainult maanõukogu kohtupädevus, ehkki praktikas peeti vasalkonna esindajana läbirääkimisi ja sõlmiti kokkuleppeid, mis olid siduvad kogu vasalkonnale.

Sellest kaugest ajast on teada veel meespäevade – vasallikoosolekute – pidamine, mille käigus mõisteti kohut, kuid kindlasti peeti nõu ka ühiste poliitilise loomuga küsimuste üle, kuna muul moel ei ole võimalik seletada, kuidas vasalkond neis muutlikes oludes samadele seisukohtadele jõudis.

Loomulikult pidi Taani riigi kauge asumaa välise vaenlase tõrjumiseks astuma poliitiliselt ja sõjaliselt ühte jalga Vana-Liivimaa teiste piirkondadega. Nii näeme, et Harju-Viru vasallid võtsid Taani asehalduri juhtimisel osa nii mõnestki Saksa ordu ja Liivimaa piiskoppide sõjaretkest venelaste ja leedulaste vastu. Olgu siia lisatud ka sugulussuhted Liivimaa piiskoppide ja osalt ka ordu vasallidega. Näiteks Virumaa asustati saksa vasallidega Tartu piiskopkonnast lähtudes (Johann von Doleni retk Virumaale 1225¹⁴), aga ka Harjumaa ja piiskopliku Läänemaa vasallide vahel olid tihedad sugulussidemed.¹⁵ Seetõttu ei saa Harju-Viru rüütelkonda ka Taani ajal isoleerituks pidada, ehkki selle õiguslik ja poliitiline seisund oli tunduvalt parem kui piiskoplikel rüütelkondadel, ordu vasallidest rääkimata.

Harju-Viru rüütelkond püüdis igati oma sõltumatut positsiooni säilitada ja tõrjus seetõttu ühelt poolt Taani krooni katseid maid maha müüa, üritades aga teisalt oma lääniõigust parandada. Viimase puhul oli esmajoones mõeldud lääni pärandamisõigust. Juba 1315. aastast pärinev Valdemar-Eriku õigus¹⁶ käsitleb ühislääni mõistet. Kui range meeslääni põhimõtte järgi sai lääni parandada üksnes isalt pojale, siis ühislääni puhul avanes võimalus jätta läänimõis esialgu jagamata kujul, hiljem aga pärandvara jagamisel ka üheskoos kõigile läänimehe pärijatele, ning tõepoolest leidubki teateid ühisläänide eri soost pärijaist. Tänu sellisele lääniõiguse laiendamisele, millele orduajal järgnesid veel teised, muutus läänimõisa tagasimineki läänisanda valdusesse üsna haruldaseks nähtuseks. See tugevdas vasallide omavahelist sidet veelgi. Sellise üha laieneva pärimisõiguse ühe tagajärjena leidis Eestimaal erinevalt nii mõnestki Liivimaa piirkonnast, kuid eelkõige vastupidi Kuramaale, kuni 1919. aasta maareformini väga üksikuid riigimõisaid.¹⁷

14. sajandil tekkis Taani krooni ja Harju-Viru vasallide vahel teatav vastuolu. Taani leidis ikka ja jälle, et kaugel asumaa tuleks maha müüa, samas aga vasallkond oli huvitatud eemal asuvast, vähese mõjuvõimuga maaisandast ja võitles visalt kõigi müügiplaanide vastu. Aastal 1329 õnnestuski saada kuningas Christoffer II-lt kirjalik kinnitus selle kohta, et ei kuningas ega tema järglased ei kavatse Eestimaad kunagi maha müüa, ühtlasi kinnitati sama dokumendiga vasallide privileege ja laiendati vallaliste tütarde pärimisõigust. Juba mõni nädal hiljem pantis sama kuningas aga Eestimaa hertsogkonna oma ohtlikemale vastasele Knut Porsele ja selle pärijatele. Porse suri veidi aega hiljem ning tema alaealised pojad ei võtnud pärandit üle. Mõne aja pärast, 1333. aastal, andsid kuningas Christofferi pojad Otto ja hilisem kuningas Valdemar IV Eestimaa oma õemehele Brandenburgi markkrahv Ludwigile kaasavaraks. See tehing tekitas Eestimaa vasallides suurt meelepaha ja rahutust. Lünklik allikmaterjal ei anna aimu üksikasjadest, kuid näib, et rüütelkond sõlmis suhteid Rootsiga ja faktina on teada, et Taani asehaldur sattus Saksa ordu kätte vangistusse. See keerukas olukord oli nii noorele kuningale Valdemar IV-le kui ka tema õemehele Brandenburgi markkrahv Ludwigile ajendiks algatada Eestimaa müümine Saksa ordule – ilmselgelt ainsale jõule, kes suutis neid maid ohjata. Säilinud on aastast 1341 pärinev müügileping, mille järgi kuningas pidi Eestimaa müüma 13 000 marga puhta hõbeda eest kõrgmeistrile ja Saksa ordule. Siiski ei saanud müük tookord teoks ja oma osa selles võis ehk mängida ka mõjuvõimsa vasallkonna vastuseis.

Täiesti uue olukorra lõi suur eestlaste vastuhakk, nn Harju mäss aastal 1343. Jüripäeva, 23. aprilli öösel süüdatud tulekahju oli märguandeks, mille peale puhkes kõikjal Harjumaal ülestõus. Kogu sakslastest elanikkond, kelle ülestõusnud kätte said, tapeti maha, nende hulgas Padise kloostri 28 munk, lisaks rüüstati ja põletati mõisaid.

Ülestõusnud eestlased valisid endi seast neli kuningat ja siirdusid Tallinna alla, et taanlaste linnus koos seda ümbritseva linnaga ära vallutada. Samal ajal läkitati saadikud abipalvega Turu rootslasest foogti juurde ja Pihkvasse venelaste manu. Kuna Rootsi oli tol hetkel Taaniga sõjas ning venelased polnud oma vanu nõudmisi Eestimaa idaosa suhtes sugugi maha kandnud, põhinesid need abipalved üsna reaalsel kaalutlustel. Peagi laienes ülestõus Läänemaale, kus Hoeneke riimkronika ilmselt liialdatud andmetel tapeti 1800 sakslast, samal ajal kui Saare-Lääne piiskop istus oma tugevas Haapsalu kantsis piiramisrõngas. Silmatorkav on, et ülestõus ei laienenud Viru- ja Järvamaale. Viimane seisis Saksa ordu piisava kaitse all ning Paidesse Järvamaa ordufoogti residentsi pagesid ka Jüriöö tapatalgutest pääsenud sakslased. Virumaa pääsemist saab ehk seletada sellega, et sealsetel vasallidel olid enamasti suuremad maavaldused kui Harjumaal ning surve eestlastest talurahvale seetõttu väiksem. Sest kõigi tolleaegsete tunnistuste kohaselt oli mäss suunatud mitte kehtivate õigussuhete, vaid vasallide omavoli vastu. Ka paistis ülestõusnute läbirääkimistel Paide ordufoogtiga, et ollakse valmis ordu võimu tunnistama, kui saaks ainult lahti neist „junkrutest“. Juba selle ülestõusu puhul on näha, et eestlastest elanikkonnale tähendasid mõisted „võim“, „sakslased“ ja „kristlased“ ühtset tervikut, sest muidu ei oleks võimalik selgitada, miks tapeti näiteks Padise kloostri mungad või üldse kõik sakslased, „nii aadlikud kui ka mitteaadlikud“.

Esiolgu ülisuure ohu ajal oli rüütelkond see, kes langetas poliitilisi otsuseid, et ülestõusu kontrolli alla saada. Taani kuninga sekkumisega ei saanud arvestada, sest too plaanis juba aastaid Eestimaa müümist ja oli lisaks seotud sõjaga Rootsi vastu. Vasallide enda sõjalisest jõust ilmselt ei piisanud, ehkki kogu kataastroof ei olnud nii suur, kui Axel von Gernet oletab. Ta nimetab 47 vasallisuguvõsa 80st, keda ülestõusule eelnenud 120 aasta jooksul ürikutes on nimetatud, kuid pärast seda enam mitte, ning näeb selles ülestõusu tagajärge. Hiljem välja ilmunud ürikutes¹⁸ on aga teada, et neist 47 suguvõsast 27t on siiski mainitud ka pärast aastat 1343 või siis asusid nende mõisad mitte Harju-, vaid Virumaal, kus ju teatavasti ülestõusu ei toimunud. Igatahes saab tolleaegsete tunnistustest järeldada, et vasalkond sai tookord tugevasti kannatada, seda eelkõige materiaalselt, ega olnud pärast enam nii võimas kui enne ülestõusu.

Nii jäigi Saksa ordu ainsaks reaalseks jõuks, kes suutis olukorra mitte üksnes kontrolli all hoida, vaid oli ka eluliselt huvitatud sellest, et Vana-Liivimaa kolooniate põhjapoolsetel piirialadel püsiks rahu. Eriti pärast seda, kui ülestõus levis Läänemaale, st piirkonda, mis seisis kõigi piiskopkondade kombel vahetult ordu kaitse all, oli viimasel hirm, et kui rahutused peaksid veelgi levima, võib see ähvardada kogu koloonia eksistentsi. Seetõttu kiirustas ordumeister Burchard von Dreynele Paidesse, kus ta teadaolevalt juba 4. mail 1343 ka kohal oli. Eelnimetatud neli eestlaste valitud kuningat üritasid temaga läbirääkimistesse asuda, aga nemad löödi kõnelustel tekkinud vahejuhtumi käigus maha. Seejärel

siirdus ordumeister Tallinna poole. Linnamüüride all õnnestus tal 14. mail eestlaste väele otsustav löök anda ning linn ja linnus piiramisrõngast vabastada. Juba mõni päev varem, 11. mail, koostas mõlema linnuse (väikese ehk komtuurilinnuse ja suure ehk piiskopilinnuse) pealiku asetäitja, vasall Bertramus de Parenbeke, ühes 11 muu vasalliga kogu rüütelkonna nimel dokumendi, mis käsitleb Tallinnast lähtuvaid teraviljasaadetisi. On tähelepanuväärne, et sellisel ohtlikul ajal võttis maa haldusjuhtimise üle Harju-Viru rüütelkonna esindaja, ning ilmselt on ülejäänud 11 rüütelkonna esindaja puhul tegemist maanõunikega, sest neist kümne nime kohtame samas rollis ka teistes ürikutes ning ainult ühe puhul ei leidu tema maanõuniku staatuse kohta muid tõendeid.

Siin näeme esimest korda situatsiooni, mis kordub hiljem aastail 1561, 1710 ja 1917: ülimalt ohtlikul ajal ja reaalselt võimu omamata leiab Harju-Viru ja hiljem Eestimaa rüütelkond endas sisemist julgust, et kogu maa heaks tegutsedes hädaohtu tõrjuda.

Samast aastast on säilinud veel terve rida ürikuid, millest nähtub, et Harju-Viru vasallid andsid Taani krooni õigusi riivamata Tallinna ja Rakvere ning aastal 1345 ka Narva linnuse üle Saksa ordule, kuna nad ei leidnud muud kaitsjat. Seda ülimalt hädaolukorda kinnitavad mitmes ürikus eri pooled, näiteks Tallinna piiskop koos toomkapiitliga, Tallinna raad ja ka ordumeister, kes kohustub tehtud kulutuste kompenseerimise korral linnused vasallidele tagastama. Huvitav on ka, et Turu rootslasest foogt, kes kaks päeva pärast ordumeistri lahkumist oma laevastikuga Tallinna alla ilmus, pidas läbirääkimisi ning sõlmis relvarahu mitte Toompea linnuse pealikuks määratud komtuur Goswiniga, vaid Harju-Viru rüütelkonnaga. Järgmisel aastal, pärast aasta varem Taani ja Rootsi vahel sõlmitud rahulepingut, sõlmiti rahu ka Rootsi kuningaga. Sellest järeldub, et Eestimaad ei esindanud enam Taani kuningas, vaid rüütelkond, kelle liikmete kohta Rootsi läbirääkijatele esitatud volikirjas on öeldud „*domini de Estonia*“ („isandad Eestimaalt“).

Võim ilma jõuta ei püsi aga kaua. Üha enam astub esiplaanile Saksa ordu, kes oli mässuliste eestlaste käe läbi oktoobris 1343 ka ise otsest kahju kandnud: eestlased olid Saaremaal Põide linnust rünnanud ja seejärel orduvendi tapnud, ehkki viimastele oli varem lubatud, et nad võivad vabalt lahkuda. Seepeale asus ordu Eestimaal kõigi vahenditega oma autoriteeti taastama. Kroonik annab teada, et Harjumaal langes ordu kättemaksu ohvriks 30 000 eestlast. Nagu tihti vanades kroonikates, näib see arv olevat liialdatud, sest toonaseks eestlaste koguarvuks peetakse 100 000 kuni 150 000 inimest ning adramaade järgi, mis sel ammusel ajal kajastasid veel püsielanikest perekondade arvu, moodustasid Harjumaad ja Rävala üksnes umbes kümnendiku eestlaste asualast. Niisiis oli sealne elanike arv ainult 10 000 kuni 15 000, seega kõige enam pool krooniku pakutud hukka saanud eestlaste arvust.¹⁹ Igatahes hoidis ordu nüüd Eestimaad kindlalt oma haardes.

Ka Taani kuningas Valdemar IV andis teada mitte oma vasallidele, vaid ordumeistrile (24. juulil 1344), et nimetas Eestimaa ametisse uue asehalduri, Stigot Andersoni. Ta nõudis ordumeistrilt tolele linnuste üleandmist. Seejuures viitas ta aga Eestimaa vasallide palvekirjale. Viimane asjaolu polegi nii ebatõenäoline, sest korra taastamise järel oli vasallidele nagu varemgi tunduvat mugavam, kui maaisand on kaugel Kopenhaagenis, mitte tugevana väga ligidal. Kui peaks tõele vastama, et rüütelkond sel põhjusel Taani kuninga poole pöördus, siis hindas ta kuninga kavatsusi täiesti valesti, sest too pidas endiselt plaani Eestimaa maha müüa ja tahtis seetõttu linnused jälle oma valdusse saada.

Stigot Anderson sai kaasa ulatuslikud volitused ja koguni kuningliku pitsati. Nende volitustega kinnitas ja laiendas ta hulgaliselt linnade ja vaimulikkonna privileege. Rüütelkonna privileegide kinnitamisest ei räägi siiski ükski ürik. Goswin von Herike ei mõelnudki aga linnuseid taanlasest linnusepealikule üle anda, vaid väitis, et kuna tema on linnusepealikuks määratud rüütelkonna poolt, on tal kohustus linnused üle anda üksnes sellele – pärast ordule tekitatud kulude katmist. Seepeale tekkis lühikeseks ajaks kummaline olukord, kus Taani linnusepealik tegutses maaisanda volitustega, jagas privileege, juhtis maanõukogu, nimetas ametisse kohtunikke jne, samas aga komtuur Goswin, kelle käes oli sõjaline võim, väitis end olevat rüütelkonna esindaja.

Selle aja jooksul üritas rüütelkond üle saada Jüriöö ülestõusu põhjustatud majanduslikust langusest. 7. aprillil 1346 sõlmisid rüütelkond ja Tallinna linn maakinnistute pantimise lepingu, mille kohaselt iga 10 hõbemarga vastu tuli ülestõusust puutumata jäänud Virumaal ja Alutagusel panti panna adramaa jagu maad ühes selle juurde kuuluvate hobuste ja härgadega. Harjumaal vastas samale summale kaks adramaad. Lepingus olid kirja pandud ka konkreetset tingimused, mis käsitlesid võla tagatise, panditud mõisate eest ette nähtud lääniteenistust jms. Lepingule kirjutasiid alla rüütelkonna poolt 17 maanõunikku, Tallinna linna poolt kolm bürgermeistrit ja raad, lisaks kannab see ka Stigot Andersoni allkirja – tema pidi täidesaatva võimu esindajana kontrollima lepingu tingimuste täitmist. Mõni kuu hiljem, 15. augustil 1346 andis kuningas Valdemar IV Eestimaa hertsogkonna ametikandjatele ja elanikele, sealhulgas Tallinna linnale teada, et tema vend Otto kavatseb astuda Saksa ordu ridadesse ja seetõttu annab tema, kuningas, Eestimaa hertsogkonna kui venna päranduse üle Saksa ordule. Ühtlasi käskis kuningas kõrgmeistrit austada ja talle kuulekas olla. Mõni päev hiljem toimus Marienburgis Eestimaa ametlik müük 19 000 Kölni marga puhta hõbeda eest ja sama aasta 1. novembril andiski Stigot Anderson Eestimaa ja Tallinna üle Saksa ordu kõrgmeister Heinrich Tusmeri poolt selleks volitatud endisele Liivimaa ordumeistrile Burchard von Dreilebenile. 1347. aasta juunis kinnitas kõrgmeister Heinrich Tusmer Eestimaa vasallide privileegid kahes ürikus, millest teine langeb pea sõna-sõnalt kokku Taani kuningas Christoffer II privileegikinnitusega, sealt puudub – ja mõistetavalt – üksnes

kuninga kinnitus, et Eestimaad ei eraldata kunagi müügi teel Taani riigist. Paar päeva hiljem andis kõrgmeister Eestimaale üle ordumeistrile, kes oli ostuhinna tasunud.

Sellega lõppes Taani aeg Eestimaale rüütelkonna ajaloos. Ühe sajandi jooksul oli rüütelkond saavutanud tähelepanuväärse iseseisvuse ning suutis 1343. aastal, kriitilisel ülestõusu hetkel tegutseda ja leida maa esindajana tunnustust ka naabrite silmis. Selle saja aasta jooksul kujunes üldjoontes välja ka maa põhikord, mis jäi püsima paljudeks sajanditeks. Siinjuures väärneb tähelepanu maanõukogu institutsioon, mis tegutses nii kõrgema astme kohtu kui ka otsustava haldusinstantsina. Torkab silma sarnasus Briti Ülemkojaga, mille liikmetel olid või on sarnased topelivolitused. Inglismaa „Magna Charta Libertatum“ pärinebki ju üksnes mõni aastakümme varasemast ajast kui Harju-Viru vasalkonna kui poliitilise ühenduse esmakordne mainimine. Eelkõige arenesid aga selle esimese sajandi jooksul välja Harju-Viru rüütelkonda kuuluvate suguvõsade tihedad veresidemed ja huvide ühtsus, mis pidas vastu kõigile dramaatilise ja verise ajaloo löökidele ning on jäänud kestma ka kodumaa kaotamise järel.